

ЇЇ НАЗИВАЛИ «КОБЗАРЕВА ОНУКА» (доля репресованого етнолога за архівними матеріалами)

Анастасія Журавльова

УДК 39(092):323.281]:930.253

У статті здійснено комплексний біографічний аналіз життя й діяльності української вченої Софії Терещенко — етнолог, музейного працівника, художниці — крізь призму значущих суспільно-політичних процесів та їхнього сприйняття Софією Мефодіївною.

Ключові слова: С. Терещенко, Етнографічна комісія, Спілка визволення України, Т. Шевченко, А. Кримський.

В статье сделан анализ комплекса биографических сведений о жизни и деятельности украинского ученого Софьи Терещенко — этнолога, музейного работника, художницы — сквозь призму значимых социально-политических процессов, с позиции восприятия их Софией Мефодиевной.

Ключевые слова: С. Терещенко, Этнографическая комиссия, Союз освобождения Украины, Т. Шевченко, А. Крымский.

This article provides a comprehensive biographical analysis of the vital activity of the Ukrainian scholar Sofiya Tereshchenko — an ethnologist, a museum worker, and an artist — through the lenses of significant social and political processes from the position of Sofiya Mefodiyivna's perception of them.

Keywords: S. Tereshchenko, Ethnographical Commission, Union for the Freedom of Ukraine, T. Shevchenko, A. Krymskiy.

Про долю кореспондентів Етнографічної комісії сьогодні варто писати не лише з погляду значущості тих чи інших персоналій в етнологічній науці; маємо суттєве завдання — відновити історичну пам'ять народу, що містить знання про життєдіяльність людей,

які свого часу долучалися до процесу націотворення.

Ця стаття є спробою узагальнити відомості про життєдіяльність українського етнолог, музейного працівника, художниці — Софії Мефодіївни Терещенко. Сучасні біографічні

розвідки містять низку неточностей, тому маємо на меті систематизувати наявний матеріал, внести корективи та уточнення. Поданий біографічний огляд вибудовано в контексті значущих на той час суспільно-політичних процесів, з позиції сприйняття їх Софією Терещенко. Уміщено замітки стосовно діяльності людей, які відігравали важливу роль у її житті. Зауважимо, що в листах, свідченнях, архівних матеріалах збережено граматичні та стилістичні особливості мови оригіналу.

Відкриття доступу до історіографічного матеріалу пов'язане з офіційною реабілітацією С. Терещенко в 1973 році. Публікація додаткових свідчень до протоколів слідства в журналі «Родовід» (1994 р., № 7) зі вступним словом Л. Власюк та Л. Лихач стала значущим кроком на шляху до відновлення імені вченої в історії. У цьому вступі дослідниці зазначають, що деякі біографічні відомості про С. Терещенко було надруковано у звенигородській районній газеті «Шевченків шлях» (№ 105) ще в 1967 році [5, с. 60]. Основу нашого дослідження становлять додаткові свідчення до протоколу слідства, опубліковані в першому томі книги «Реабілітовані історією» [17], статті М. Іванченка — краєзнавця Черкащини [6; 7], С. Кривенка — завідувача відділу Державного архіву Черкаської області (далі — ДАЧО) [9], матеріали О. Наріжної — директора Звенигородського районного краєзнавчого музею ім. Т. Шевченка (далі — Звенигородський музей) [12], надані нею особисто. Окремі відомості про С. Терещенко віднайдені також у матеріалах співробітників Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі — ІМФЕ) В. Борисенко та Г. Бондаренко.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ (далі — АНФРФ ІМФЕ) і Звенигородського музею. До них належать: звітний лист С. Терещенко до А. Онищука, збережений в АНФРФ ІМФЕ, а також листи К. Терещенко до Звенигородського музею щодо Шевченкової батьківщини.

У межах цієї статті використовуємо матеріали записаного нами інтерв'ю з працівниками Звенигородського музею¹. Не ставимо за мету точне відтворення почутого, тому існує ймовірність неповноти деяких висловлювань.

Шевченків край подарував Україні плеяду визначних діячів, які віддали життя, працюючи над справою національного відродження. До них належить і С. Терещенко (26.08.1875—31.08.1948). Зауважимо, що прізвище дослідниці також згадується як Терещенкова [1; 10, с. III; 17, с. 97].

Вона народилася в с. Попівці Звенигородського повіту Київської губернії. У цій статті ми вперше вказуємо достовірний рік її народження, визначений співробітниками Звенигородського музею. У його фондах зберігається лист брата Софії — Каленя, у якому він зазначає: «Моя рідна сестра Терещенко Софія Мифодієвна народ. **1875 року** [тут і далі по-жирненню наше. — А. Ж.]».

Досі найчастіше вказували 1887 рік. Цю дату зазначено в анкеті С. Терещенко, поданий слідчому I Відділу Уманського об'єднаного державного політичного управління (далі — ОДПУ) під час розгляду справи Спілки визволення України (далі — СВУ) [17, с. 96]. Цей же рік наведено А. Кримським у збірнику «Звенигородщина...» [10, с. 143]. Причини таких похибок незрозумілі. Пізніші публікації, наприклад М. Іванченка, вказують на 1876 рік [6, с. 23]. І зовсім дивують «1897–1938 рр.» у публікації М. Лубка [11, с. 200].

Коротко розглянемо основні періоди життя С. Терещенко, умовно поділивши їх на мистецький (у Санкт-Петербурзі) та науковий, подвижницький (в Україні).

Щодо першого, то, мабуть завдячуючи щасливому випадку, художні здібності дівчини помітили і, за клопотанням графа Муравйова, Софію прийняли в Петербурзьке училище технічного рисування барона Штіглиця, а потім до Петербурзької академії мистецтв, де вона здобула професійну освіту в художника А. Новоскальцева та проф. В. Матте. Закін-

Портрет С. Терещенко невідомого автора.
Початок 1970-х рр. З експозиції Звенигородського
районного краєзнавчого музею ім. Т. Шевченка.
Світлина А. Журавльової

чила її у 1904 [10] чи 1907 році [12] з дипломом художника-гравера. З 1911 до 1917 року займалася реставраційними роботами в майстерні Царського Села, водночас викладала рисування.

Не ставимо за мету описувати її особисте життя, лише зазначимо, що офіційно заміжною вона не була. Мала роботу і, формально, мала чоловіка, ще раніше забрала до себе сестру Галину та брата Каленя, то ж і сім'я була поруч. Тривале перебування в Петербурзі, за словами Софії Мефодіївни, повністю «вибило з неї село» — не лише ззовні, а й у манерах спілкування вона вже повністю належала до інтелігенції, слідувала за модою.

С. Терещенко не залишилася в Росії в часи революційних подій, а 1918 року повернулася в Україну [17, с. 110]. У свідченнях від 4 січня 1930 року дослідниця згадує, що приїхала додому по харчі і вже не мала змоги повернутися назад. На думку Ст. Лячинського, радше

страх змін, який на генетичному рівні закладений у селянства, та відчуття опори, яке дає рідна земля, змусили Софію буквально кинути все і повернутися в Україну. У цих самих свідченнях Терещенко наголошує на несприятливому петербурзькому кліматі, життєвій потребі повернутися додому для того, «щоб набратися здоров'я, побачитися з людьми, потішитися природою» [17, с. 119].

Так розпочався новий період її життя. З 1919 року вона вчителювала у Звенигородці в дівочій гімназії та чотирикласній школі. За дорученням повітового відділу освіти входила до складу комісії, що займалась оглядом маєтку князів Куракіних у с. Козацьке. Це дало підставу недоброзичливцям Терещенко в майбутньому свідчити: «Вона не музей збирає, а хоче зберегти для (попів) панів майно, бо вона дуже чекає зміни влади» [17, с. 119]. Додому повернулася й сестра Софії — Галина. Вони проживали разом, поступово організовували музей.

Ще 1920 року разом із братами Каленем та Нифонтом заснували художню школу. «21—22 роки були голодні, учні не могли утримувати школи, а Наросвіта теж не могла виплачувати, тому нам, учителям, доводилось дуже зле. Омельчук десь виїхав, Боржківський умер з голоду, я хворіла й не могла все тримати на своїй шії й школа почала розпадатися, але я трималась до кінця», — свідчення від 12 листопада 1929 року [17, с. 111]. Наприкінці 1922 року на адміністративному рівні скасовано Звенигородський повіт, що спричинило закриття художньої школи, проте залишився краєзнавчий музей.

Усі ці події відбувалися на тлі громадянської війни та Голодомору, що розгорнулися по всій Україні. С. Терещенко так описує цей період: «Як я приїхала з Ленінграду до Звенигородки, то першими, пам'ятаю, були німці, які хотіли мене і мою сестру розстрілять, яко більшовичок <...> Німці вийшли на початку зими і після них була якась петлюрівська банда» [17, с. 121]. Далі різні угруповання білогвардійців та червоноармійців протягом 1919 року ви-

тісняли одне одного, що, звісно, впливало на життя місцевого населення: «Під час перебування банди [ідеться про петлюрівців під керівництвом Тютюнника. — А. Ж.] школи було зачинено й на вулицях ніхто не ходив, я теж сиділа в хаті, навіть хліба в хатах не було, бо лавки зачинено» [17, с. 121].

Одразу по війні, у 1921–1923 роках прийшов Голодомор, який сучасні дослідники визначають як планомірний геноцид українського народу, що мав на меті «безкарний економічний грабунок, підриг генофонду нації, придушення національно-визвольного руху» [13]. Зауважимо, що основні зусилля радянської влади було спрямовано на знищення корінного населення промислових центрів Півдня і Сходу України. Такий підхід передбачав одночасне переселення на «вільні» території громадян Росії. Відтак ще одним наслідком колоніальної політики уряду стала русифікація цих регіонів. На теренах Центральної України збройним протистоянням було зменшено кількість жертв Голодомору.

Голод не оминув і Звенигородщину. У свідченні С. Терещенко від 12 листопада 1929 року читаємо: «Про вчителів [художньої школи] я знаю, що Боржківський, старший архітектор, <...> під час голодовки приїхав на Україну й одержав посаду вчителя в с. Вільхівці, до мене він зайшов у 1920 р. й познайомився як теж з художницею, з того часу я його знала. Коли від Наросвіти мені багато надіслали малюнків, портретів, лозунгів тощо, я просила Боржківського й він допомагав, того що дуже бідував і нарешті умер, і вся сім'я його вмерла від голоду» [17, с. 111]. У показаннях від 18 листопада 1929 року Софія Мефодіївна писала: «Також чула, що ходила якась комісія від Червоної Армії й оглядала в квартирах, чи нема чого зайвого» [17, с. 113]².

Незважаючи на зовнішній тиск тогочасної реальності, наука розбудовувалася.

Варто згадати ім'я Данила Михайловича Щербаківського, який надихнув багатьох учених, музейних працівників прикладом невтомної праці впродовж усього свого життя: «Срок

его жизни был короток. Он родился в 1877 году, а умер в 1927. Однако в украинской культуре эта жизнь составила эпоху» [3, с. 218]. Гучна звістка про смерть Щербаківського вразила не лише наукову спільноту, боєм відізналася вона в серцях звичайних людей: «Можна було чути скрізь на вулиці, в трамваях то-що» [17, с. 116]. С. Терещенко була на похованні, розповідала, що «всі його жаліли й жалкували, що він це зробив, що міг би ще багато для науки зробити» [17, с. 117], звинувачували передусім Онищука, бо він звільнив Д. Щербаківського з посади директора Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (нині — Національний музей історії України), якому той присвятив життя: «Оставить Музей не имею сил, жить без Музея не могу» [3, с. 218]. Згадано й про копію передсмертного листа, якого співробітник музею М. Макаренко зачитав С. Терещенко: «Записка була написана на ім'я Курінного, який при Щербаківському працював коло музею. Дослівно не пам'ятаю, тільки пам'ятаю, що “в моїй смерті винні Винницький та проф. Онищук. Я не міг перенести їхнього гніту й неправильного погляду на роботу музеїв” наче-б він ще писав “вони мене загризли”» [17, с. 118].

Не можемо оминати увагою те, як саме слідчий Чередниченко подає оповідь Терещенко у своєму заключному протоколі: «Далее Терещенко показала, что в 1927 г. на территории лаврского кладбища в Киеве, были похороны профессора Щербаковского, скончившего самоубийством, **якобы из-за интриг одного коммуниста**. На этих похоронах было много академиков, из которых академик Крымский и Макаренко говорили надгробные **речи, направленные против Соввласти** и бросали в могилу бутылочки с записками, видимо на случай, если поколение желает ознакомиться с жизнью данной эпохи» [17, с. 125]. Цей допис ілюструє офіційну версію смерті вченого. Тривалий час його ім'я і його праця були забуті.

Переймаючи професійний досвід Д. Щербаківського, Софія Мефодіївна робила велику

подвижницьку справу — розвивала музейництво на периферії. Вона згадує у свідченнях від 4 жовтня 1929 року, що «будувати музей було дуже тяжко, допомоги ніякої не було, представники влади часто мінялись, а Ющенко зараз же підлізе й наговорює того, що де вдасться. Я вела тяжку боротьбу і разом ходила пішки на села й закликала селян до будівництва музею й пояснювала значення музею» [17, с. 103].

У показаннях Терещенко неодноразово згадується ім'я Андрія Романовича Ющенко. З 1921 року, коли лише мріялося про музей, він насміхався над задумом Софії Мефодіївни, мовляв, лише «дурні можуть вам дати якусь реч» [17, с. 102]. Його дивував факт створення музею, бо він вважав, що немає для кого той музей будувати: «Для кого ж ви його будуйте, хіба в Звенигородці є хто путній тут тільки самі мужики та жидки, що вони в вашому музеї розбирають» [17, с. 102].

У свідченні від 22 грудня 1929 року С. Терещенко говорить про музейництво як про справу-покликання свого життя: «Мене вчителювання не задовольняло, я бачила, що користі даю мало, що вчителів таких є багато, а що пам'ятники старовини гинуть, я бачила, що така праця теж необхідна й якраз таких працівників мало, тому <...> й поставила своїм обов'язком <...> збирати й охороняти старовину, як в експонатах, могилах старовинних дуба тощо, так само й у збірці етнографічних матеріялах» [17, с. 115]. Цю думку можна доповнити ще одним свідченням. Оповідаючи про сестру, Галину Марченко, С. Терещенко 30 жовтня 1929 року з-поміж іншого зазначила, що та «тільки й поклала всю силу, аби музей ріс» [17, с. 109]. Справедливо зауважимо, що це можна сказати і про саму Софію Мефодіївну.

З 1922 до 1926 року музей не мав фінансування, заробітної плати працівники не отримували. С. Терещенко поїхала в Київ клопотати перед Всеукраїнською академією наук (далі — ВУАН) про поліпшення стану музею.

Музейництво потребувало постійного самовдосконалення. Тому впродовж 1925—

1929 років С. Терещенко відвідала «кожний музей» Києва: «знайомиться зі стилями», «допомагає в кожному музеї працювати, щоб більше ознайомитися», переймає етнографічний досвід проф. К. Квітки, В. Петрова [17, с. 98—100].

Колекція Звенигородського музею, що була створена більшою мірою зусиллями самої Софії Терещенко, відображала історичні епохи крізь призму різних напрямів: археологічного, етнографічного, мистецтвознавчого. Терещенко в покинутих панських маєтках збирала картини (приналежні за стилем написання до різних європейських мистецьких шкіл), ікони, зразки народного мистецтва, вироби зі слонові кістки, кольорових металів. Народний музей мав широку експозицію побутових речей: вишитих рушників, гончарних виробів та ін. Серед перлин колекції — оригінал картини В. Серова «Водовіз», залишки хреста з могили батька Т. Шевченка — Григорія Івановича [6, с. 24].

Нааявність деяких музейних експонатів дозволила слідчим говорити про те, що в минулому вона була шовіністкою, адже «несмотря на то, что музей, которым она руководила, является достоянием украинской национальной культуры, в том же музее хранилось знамя “Союза Русского Народа”, не имеющее никакого отношения к данному музею» [17, с. 124].

Нині колекція Звенигородського музею повністю оновлена. За словами співробітників, з експонатів, зібраних Софією Мефодіївною, залишилася лише шафа, яку, за переказами, казахи подарували Шевченку. Вона була передана до музею братом Софії, Каленом Мефодійовичем, у 1964 році, згідно із заповітом Терещенко.

Займаючись музейною справою, Софія починає цікавитись етнографією — наукою, яка допомагала їй пізнавати народ, зберігати його пам'ять. Мандруючи селами, по-іншому розуміла значення зібраних речей — уже як матеріальне відтворення духовної спадщини.

Науковій етнографічній діяльності передувало аматорське збирання відомостей за

програмою Етнографічної комісії з 1925 року. Зауважимо, що записи лише окремих кореспондентів з-поміж багатьох мали наукову цінність. Про це згадує А. Кримський у праці «Звенигородщина...»: «Виявилось: для друку підходить лише невелика частина того, що було надіслано до Академії, а найбільшу частину довелося одкинути як непридатну. Що правда, меншая, але путящая частина має справжню наукову вартість, а децю — навіть не аби яку. На найпершому місці треба відзначити і добрі і рясні записи С. М. Терещенкової» [10, с. III]. За завданням Комісії Софія Мефодіївна досліджувала чумаків: повсякдення, дозвілля, значення природи через концепт її сакралізації. У своїх польових дослідженнях використовувала метод суцільного запису. Підтвердження цьому знаходимо в додатковому свідченні до протоколів слідства від 12 жовтня 1929 року, у якому С. Терещенко розповідає про свої наукові подорожі. Наприклад, вона зазначає, що «в с. Вільхівці я була у баби Олійнички, яка мала 110 р. Вона говорила про панщину та про попів тому, що була в молодості у попа наймичкою <...> Іван Красюк молодий, про старовину мало знає, але розповідав про те, що він знає від батьків про своїх поміщиків та про попів. Заходила до Гаврила Зубенка, у цього батько 100 р. Який мені також про чумаків та про панщину, а сам говорив про замовляння, про відьми та нечисту силу <...> В с. Хлипнівці була в Райковської, що має 100 або й більше років. Вона багато співала старих пісень, розповідала про Лисянку, про поміщиків, про Коліївщину. Райковська сама полька й багато розповідала про панські звичаї, про наряди, про те, які лічебні були води в Лисянці за її памяти тощо» [17, с. 101]. Наголосимо, що записи, зібрані у відрядженій Етнографічною комісією експедиції, з дослідження чумацтва, увійшли до збірника А. Кримського «Звенигородщина...». У свідченні від 30 жовтня 1929 року окреслено те коло тем, над яким працювала С. Терещенко: «Записки до народного календаря, як про свята, як їх в давніші роки святкували,

про звичаї, про те, в який день що краще починать робить: садить, сіять та інше, писала про жнива, як раніше проводили жнива, казки й пісні, такі матеріали відносила до професора Кримського, де був разом і Левченко» [17, с. 109].

Зазначимо, що дослідниця у своїй роботі була наполегливою, уміла знаходити підхід до різних людей. Наприклад, у цьому самому додатковому свідченні читаємо, що один селянин на прізвище Момота, старожил с. Орли Лисянського району, усе життя чумакував: спочатку з батьком, а згодом і сам, до старості. Під час зустрічі не схотів нічого оповідати, мовляв, нічого не знає. Тому С. Терещенко спочатку розпитала його жінку, а потім та умовила діда поділитися своїми спогадами та знаннями [17, с. 100–101].

Подамо характеристику Софії Мефодіївни Терещенко як «спеціаліста-етнографа», написану Агатангелом Кримським: до збору етнографічного матеріалу дослідниця ставилась «аж надто поважно й свідомо» [10, с. III]. Важливим також є зауваження А. Кримського щодо кола її респондентів: «Для С. М. Терещенкової краще ніж для кого було видко, що нові форми життя, які тепер по селах запроваджуються, ведуть до того, що всякі стародавні спомини витісняються на селі трохи чи не з блискавичною швидкістю, і що прадідівські народні звичаї, перекази, темні забобони і т. ін. серед молодшого покоління вже забулося сильно, а старі люди, які всіх старовинних звичаїв і вірувань пильно трималися, вже вимирають, та й вимирають, — тому С. М. Терещенкова найбільше свою увагу приділяла не кому, як саме отим старим дідам та бабам, котрі ще старовину пам'ятають» [10, с. III]. Вік її інформантів — від 80 до 100 років, були й старожили понад столітнього віку.

У 1927 році Софія Терещенко була прийнята в дійсні члени Етнографічної комісії. Потрібно подати уточнення щодо хронології. Зокрема, М. Іванченко відзначає, що її прийняли в дійсні члени Комісії у 1920 році. Однак на той час ще не існувало Етнографічної

комісії в тій формі, яку мав на увазі дослідник [6, с. 25]. С. Кривенко навпаки трохи віддає цю дату, вказуючи 1928 рік [9, с. 67]. Причини цих хронологічних розбіжностей із фактичним 1927 роком — нам невідомі. Можливо, вони зумовлені тим, що за матеріалами С. Кривенка того року С. Терещенко стала членом Етнографічної комісії та Археологічного комітету ВУАН. Про археологічну діяльність Софії Мефодіївни відомо, що вона брала участь у розкопках Ольвії під керівництвом проф. М. Макаренка [17, с. 98].

Софія Терещенко також прагнула розширити етнографічну діяльність за допомогою краєзнавчого гуртка, які вже були поширені в інших відомчих осередках Етнографічної комісії. Проте ця ідея, натрапивши на численні перешкоди і страх населення, так і залишилася ідеєю. «Я часто прохала вчителів, щоб провели (як працю) з учнями про те, що було, що діди та прадіди переказували. Учні можуть багато записати, поки ще є старі люди, які розповідають про татарські орди, панщину, аби тільки хто слухав. Учителі слухали, обіцяли, але ні разу нічого не робили. Учні самі, після того, як я просила, писали й подавали зошитки вчителям, але вчителі до мене не приносили, зошитки нищили <...> Коли мене заарештували, то краєзнавча праця залишилася припинена» [17, с. 106–107].

Письменник, краєзнавець Михайло Іванченко зазначає, що С. Терещенко «жила народознавством. В її кімнаті дивилися з портретів Марія Загірня-Грінченкова, Борис Грінченко, Володимир Гнатюк. Йшла їхньою дорогою» [6, с. 25]. Проте інші дослідники більше порівнюють її долю з Шевченковою, називаючи С. Терещенко Шевченковою «онукою». Адже подібно до Т. Шевченка, художні здібності Софії Мефодіївни випадково помітили впливові люди, які подбали про її навчання в Петербурзькій академії мистецтв. Після закінчення дівчина повернулася на Батьківщину, де, як було зазначено, усі зусилля спрямувала на розбудову культурного осередку провінційного містечка —

краєзнавчого музею. Водночас займалася науковою етнографічною діяльністю. І так само, як і Шевченко, була репресована, мабуть, за любов до України.

Протягом життя Софія Терещенко переймалася долею Шевченка: записувала спогади про нього, відшукувала речі, що належали поету. З листа від 4 травня 1925 року до А. Оніщука: «Що торкається до батьківщини Тараса Шевченка, то вона цілком занепала, ніхто не підтримує, вона має вбогий жалкий вигляд. На місці, де була хата Тараса, закопаний млиновий камінь, а над ним стоїть стовп на котрому колись стояла голова Ол. П. Обросли бур'яном» [1, ф. 43, оп. 6, спр. 231, арк. 2 зв.]. Далі Терещенко згадує двох племінників Шевченка, з якими їй довелося поспілкуватися. Один із них — сліпий і дуже бідує, прохав сільську владу допомогти облагодити місця, рідні Тарасові, та на це не звернули уваги. З домашнього приладдя залишився стіл, «на котрому Тарас писав, другого стола не має, тому його уживають, він скоро розсиплеться» [1, ф. 43, оп. 6, спр. 231, арк. 2 зв.] та лава, яка ще міцна. Іншому племіннику 80 років, він тоді пам'ятав Тараса. У нього збереглася світлина, на якій: «по середині села велика площа на котрі Тарас як повернувся з неволі довго стояв і оглядав навколо крайовиди, які красиво і широко розстеляються. На цім місці селянство зробило залізну “ограду” і навозили каміння. Хотіли пам'ятника робити. Тепер похороняний червоноармієць» [1, ф. 43, оп. 6, спр. 231, арк. 2 зв.].

Активна діяльність С. Терещенко припадає на так званий період українізації, що на сьогодні вважається ренесансним явищем в історії української культури 20-х років ХХ ст. Тоді багато хто вірив, або принаймні хотів вірити, у те, що з кожним роком «кращає наука, будівництво і міць» [17, с. 119]. Після політичної «відлиги» розпочалися гоніння інтелектуальної еліти. Звісно, найбільшими ворогами нової влади були, насамперед, визнані метри науки, проте на той час можновладці ще не мали достатніх важелів для їхнього знищення. Результати колосальної роботи Софії Терещенко

з дослідження чумацького промислу склали основу академічного збірника «Матеріали до вивчення виробничих об'єктів» (вип. 2: «Чумаки», за ред. академіка А. Лободи, 1931 р.), однак у ньому ім'я дослідниці не було вказано [15, с. 10].

Зважаючи на штучний характер справи СВУ, читаючи додаткові свідчення до протоколів допитів, розуміємо, що не С. Терещенко насправді цікавила слідчих. Працівники органів мали завдання отримати інформацію про її наставника А. Кримського та інших подвижників української культури. Тому С. Терещенко намагалася не надавати цю інформацію, вказуючи на своє суто ділове спілкування з останніми, водночас, підкреслювала їхню лояльність та самовідданість урядові. Про це зазначає і слідчий Чередниченко у звинувачувальному висновкові: «Ни об одном украинце ничего плохого она не думает, например, о Левченко, Крымском, говоря —

“я не зрадница”, повредить им не должна» [17, с. 125]. Для Софії Мефодіївни вони були колегами, друзями. «В 1928 р. я почала бувати в Кримського та в Левченка, що мешкали в купі. Раніш я всі матеріали відсилала до Етнографічної Комісії, а коли Кримський та Левченко побачили там мої записки тоді в 1928 р. літом вони стали мені казати, що краще до Києва не відсилати, бо всеодно з Києва будуть пересилати до них у Звенигородку для коректури <...> Коли я приходила, Кримський та Левченко переглядали коротко й давали мені вказівки» (свідчення від 27 грудня 1929 р.) [17, с. 116]. Дружній характер їхніх стосунків підтверджує, наприклад, той факт, що коли С. Терещенко перебувала в Києві, то вона могла квартирувати в М. Левченка, який тоді переходив жити до А. Кримського: «Я писала й про те, що маю приїхати, він мені написав, щоб я прямо приїжджала до нього й можу там мешкати скільки треба, а він буде у

С. Терещенко (ліворуч у першому ряду). Світлина з основного фонду Звенигородського районного краєзнавчого музею ім. Т. Шевченка. Публікується вперше

проф. Кримського» (свідчення від 23 вересня 1929 р.) [17, с. 98].

Вважаємо за доцільне виокремити деякі моменти з біографії Миколи Захаровича Левченка (1900 (1903)–1934) – названого сина А. Кримського, друга С. Терещенко, репресованого за справою СБУ. Дії, направлені супроти його життя, ніби засвідчують прозору мету: для початку зламати волю Кримського, а вже потім і його самого піддати забуттю.

М. Левченко – науковий секретар історико-філологічного відділу, з 1924 року – постійний позаштатний співробітник Кабінету арабо-іранської філології, з 1928 року – дійсний член Етнографічної та Діалектологічної комісії ВУАН, керував друкарнею ВУАН [4, с. 181].

Подаємо свідчення Софії Мефодіївни від 27 грудня 1929 року, що використовувалися як додаткові обвинувачення у справі дослідника, підкреслені в оригіналі працівниками слідчих органів: «М. Левченко, якимось між іншим казав, що він-би хотів працювати тільки на Україні, а коли довелося десь інше працювати, то він-би тягнувся таки на Україну» [17, с. 116]. Підставами стверджувати, що ці свідчення були використані слідчими у справі СБУ є насамперед те, що у звинувачувальному висновкові у справі Терещенко читаємо, що ці слова характеризують Левченка як прихильника **крайнього націоналізму**, далі йде фраза Чередниченка: «Отбрасывая в сторону крайний национализм, Терещенко говорит» [17, с. 125] і подано такі свідчення підсудної: «Левченко, видно було, що він Україну любить і нею дорожить як гарним краєм, де все росте, повітря гарне й дуже легендарна [країна], працювати можна без кінця й ніколи всього вичерпати не можна» [17, с. 116]. Вочевидь, маючи завдання написати завчасне обвинувачення в контрреволюційній діяльності, слідчий робить надзвичайно безглузду примітку: «Однако, на поставленные категорические вопросы об **истинных причинах любви** Левченко к Украине, Терещенко **уклончиво** других объяснений не дает» [17, с. 125].

Про арешт Левченка та його подальшу долю маємо такі відомості.

У протоколі від 30 жовтня 1929 року Терещенко зазначає: «Про арешт Левченка я довідалася од Агатангела Кримського. Я дуже здивувалась тому, що цього ніколи не сподівалась, щоб за Левченком щось було не гарне, але гадала, що він швидко повернеться <...> Сам А. Кримський теж був дуже здивований, але разом з тим і певний, що Левченко пробуде там (най)більше, як тиждень, бо каже А. Кримський: “Я даю голову на одріз, що Микола ніде в політичних справах ні в яких не вмішаний, він був у мене весь час на очах і він тільки преданий науковій роботі”. Потім чим довше Левченка не було, тим більше А. Кр[имський] хворів і все казав, що дає голову на одріз, що Микола не в чім не винен і його **не сьогодні-завтра** випустять» [17, с. 109].

У листі А. Кримського до І. Крачковського, датованому 19 серпня 1929 року, читаємо: «Вы знаете моего приемного сына? Его нет со мной, его у меня отняли, совершенно ни в чём не виновного посадили в ГПУ, хотя куда-то отправит в ссылку. За что — это никто не знает, просто по приказу *lettre de cachet*. Месть, конечно, направлена против меня. Я лично неуязвим, потому ударили по больному месту с другой стороны... Шесть лет он от меня не отлучался, никуда в гости не ходил, знакомств не имел, работал без устали... Я был уверен, что ничего ему сделать никто не может: нет ни повода, ни даже тени повода к аресту. Действительность показала иное: 5 июля его арестовали» [4, с. 181].

Додамо, що всі листи А. Кримського до можновладців із проханням звільнити М. Левченка залишилися без відповіді. У 1933 році А. Кримський навідав свого сина [7].

У статті Ольги Багалій знаходимо короткі відомості, що дозволяють уявити один із методів отримання свідчень. Так, Миколі Левченку показали майстерно виконану підробку добровільного зізнання А. Кримського за справою СБУ. «Левченко говорив академікові, що в очах у нього потемніло: поза всяким

сумнівом, це був почерк Кримського! <...> Микола Захарович почав уважно вчитуватися в кожне слово <...> Він заявив слідчому, що перед ним не рукопис Кримського, бо академік не вживає слово “майже”, а тут воно фігурує, а також не вживає “герундиву”» [2].

Без суду Левченка відправили в Управління Соловецьких та Карело-Мурманських виправно-трудовах таборів, зокрема в підрозділ ГУЛАГу, що мав назву Біломорсько-Балтійський табір (БелБалтЛар) [2]. Уявлення про емоційний стан та умови життя Миколи Левченка може дати лист від 20 листопада 1932 року, адресований О. Багалій. Наводимо деякі рядки: «Смерть Д. Ів. [Дмитра Івановича Багалія. — А. Ж.] розбудила в мені всю мою душу, примусила прокинутися од житьової апатії й байдужости, в яку я ховаюся од самого себе <...> Багато довелося зазнати мені за цей час розчарувань, сильних переживань і зневіри в людях. Проте я мало що змінився, хіба що солідніший трохи став та на три роки постарів. Ті самі поривчасті рухи, той самий вічний сміх у очах і така ж дитяча любов до життя й природи. Всі старі друзі одцуралися, за малим винятком, й вірші “и друга лучший друг забудет” — на мені справдилися повністю. Тільки й тут так багато хороших людей, до того ж старих знайомих, що пустка душевна заповнюється <...> Тепер найголовніша в моєму житті — праця. Працюю багато, безнастанно й забуваю за працею все. Робота далеко не фахова, але все ж по своєму цікава і до деякої міри задовольняє мій життьовий азарт. Читаю багато, найчастіш ночами» [2].

Смерть виявилася страшнішою за заслання. Визнаний психічно хворим, М. Левченко повернувся в Україну в 1934 році. Постійні цькування зі сторони чекістів, безробіття змусили Миколу Захаровича покінчити життя самогубством.

Окремої уваги потребує лінія обвинувачення самої С. Терещенко, ув'язненої 9 вересня 1929 року, звинуваченої в контрреволюційній діяльності за справою СБУ [17, с. 96–97].

Її звинувачували в протилежних політичних поглядах. Наприклад, згідно із протоколом слідства, найчастіше С. Терещенко інкримінували те, що вона підтримувала Петлюру. Так, працівники слідчих органів зафіксували 4 січня 1930 року: «Що мені подобалося у Петлюри, то це тільки, що вільно було говорити українською мовою, яку я любила і люблю, бо при цареві заборонялось» [17, с. 119]. Водночас вони брали до уваги й те, що в її музеї зберігався прапор «Союза Русского Народа», про що вже згадувалося вище. За логікою працівників органів: прихильниця **лівого** соціалізму цілком свідомо могла сповідувати ще й крайній **правий** монархізм. Причому у своїх свідченнях Терещенко намагалася виступати прихильницею радянської влади, і, наприклад, ті ж самі петлюрівські угруповання називала «петлюрівською бандою» [17, с. 121]. Далі, за свідченнями М. Шиманського, «являясь украинской шовинисткой, пропагандировала идеи СБУ среди экскурсантов крестьян, посещавших Звенигородский музей, от которых черпала сведения о настроении крестьян» [17, с. 124]. Окрім М. Шиманського, знаходилися й інші «доброзичливці», зокрема поет М. Шульга-Шульженко свідчив: «Терещенко в прошлом была яркой выразительницей украинских **националистических идей**, в часы петлюровщины на голове носила жолто-блакитный платочек, активно выступала в Звенигородском народном доме совместно со своим братом Калеником Мефодиевичем за идеи **самостийной Украины**. В 1921 году через посредство Похилевича, бывшего замрекомма, удалось устроиться на должности заведующей городского музея-заповедника имени Тараса Шевченко» [18, с. 389].

У свідченні від 4 січня 1930 року Софія Мефодіївна дає спростування неписаному обвинуваченню [мається на увазі, що зазначені свідчення Шульги-Шульженка не долучено до протоколу допиту; ми читаємо вже відповіді Терещенко на всі закиди. — А. Ж.], наголошуючи на тому, що мала жовту хустку із зеленими краями, яка здалеку дійсно виглядала як

жовто-блакитна: «В тій хустці я була перший раз на вечері в народі тоді, коли був Кузьмін. Він теж віддалека подумав, що жовто-блакитна й гукнув, щоб я скинула, але коли я підійшла ближче, то він побачив, що зелене, але сказав, що луче другий раз не одягать її, бо вона здалеку подібна <...> і я більше її не носила» [17, с. 119].

Припускаємо, що цей епізод, разом із тим фактом, що С. Терещенко спілкувалася українською, дозволили слідчому написати: «О ней [говорят], как о националистке, далекой от советской действительности» [17, с. 124]. Зауважимо, що свідчення Терещенко написані українською, а обвинувальний висновок слідчого — російською. Тому і спілкування між слідчим та підсудною відбувалося у такому мовно-національному протиставленні.

Дотримуючись прорадянської позиції, Терещенко припускається помилки і на допиті 7 грудня 1929 року зазначає: «Якби я була противником Радянської влади, я дійсно працювати змогла-б, тому що я була на селах у селян і могла-б сіяти ворожнечу поміж селянами проти Радвлади, але я цього не робила й не могла робити тому, що сама була прихильником Радвлади» [17, с. 115]. Таке необачне формулювання було використано проти неї — у обвинувальному висновку слідчий Чередниченко пише: «Из этого ея “предположения”, можно сделать вывод, что она к-р [контрреволюційну. — А. Ж.] работу проводила» [17, с. 124].

Звівши воедино всі закиди щодо тих чи інших політичних поглядів С. Терещенко, маємо абсолютно нелогічну картину обвинувачення.

Однак остаточно проти неї «зіграла» агентурна розвідка. Адже в камерах були й підставні підсудні, які доповідали вищому керівництву про справжні наміри політв'язнів. «С/о “Григорьева” слышала от Терещенко о том, что последняя в данный момент является поклонницей “жовто-блакитного прапора”, что она видит всю неправду Советского правительства. В камере пела “Ще не вмерла Украина”, при чем сотрудников ГПУ, называет “красными сволочами”» [17, с. 125]. Також додає, що

у свідченнях потрібно вести одну лінію: «Они ведь не могут залезть в мою душу и знать, что я думаю» [17, с. 125].

Дійсно, в душу залізти не могли, та поміж рядків протоколу допиту проступає весь біль людини, яка не могла вільно творити у власній країні — окрім ідеологічного тиску, свій відбиток мала й цілковита матеріальна незабезпеченість населення. «Мені хотілось, щоб все-ж таки працювати на користь влади, щоб хоч чимось допомогти, **я не дивилась, що була голодна, обірвана**, я заходила й заснувала худшколоу, а при ній музей» [17, с. 118].

Особлива нарада при Колегії ГПУ УРСР від 12 березня 1930 року у справі № 370 Уманського ОДПУ, ухвалюючи обвинувачення С. Терещенко та інших (у кількості 8 осіб) за ст. 54-11 КК УРСР, постановили вислати С. Терещенко до Казахстану терміном на 3 роки, при цьому початком заслання вважати 12 жовтня 1929 року [17, с. 127].

Варто зауважити, що маркери нової радянської дійсності виступають у свідченнях Терещенко тлом виру життя.

Софія Мефодіївна побічно описує події громадянської війни, Голодомор 1921–1923 років, завершення політики українізації, розпочаті у зв'язку з цим репресивні заходи супроти наукової еліти. Все це свідчить, на нашу думку, про те, що лєвова частка всіх зусиль радянської влади була спрямована на знищення історичної пам'яті народу, заради, за влучним порівнянням М. Лубка, перетворення людей у слухняних манкуртів, тобто у бездушних рабів системи [11, с. 199].

Цю статтю ми вибудували таким чином, щоб показати умовність додаткових свідчень до протоколів допитів. Адже соціально-економічні та політичні реалії доповнювалися втратою не лише близьких людей, але й наставників, які в часи загальної руйни докладали чималих зусиль для творення науки. Тому, якої б лінії не дотримувалася Софія Мефодіївна у свідченнях, та говорити про неї, як про прихильницю радянського режиму — неможливо.

Про подальшу долю репресованого етнолога дізнаємося переважно зі статей С. Кривенка, М. Іванченка, О. Наріжної. Зокрема, у розвідці «Майже Шевченківська доля» [9] подано інформацію про те, що 1933 року С. Терещенко повернулася у Звенигородку і до травня 1934 року проживала у сестри. Та вбивство Кірова загрожувало новою хвилею репресій, тому Терещенко виїхала до м. Самарканда (Узбекистан), де працювала ретушером фотографій, викладала рисування. Нам невідомо, хто саме повідомив про наявність у музейній експозиції брошури 1920-х років зі спогадами політкаторжан царської Росії про В. Леніна та Н. Крупську та статтею Льва Троцького. Останнього на той час уже вважали «ворогом народу». Допити Галини Терещенко, тодішнього директора музею, не дали очікуваних результатів, тому провели обшук. Знайшли портрет Троцького, виконаний С. Терещенко для продажу з аукціону. На ньому Троцький був зображений верхи. Побачивши цю композицію, один із військових сказав, що це не відповідає дійсності, адже Лев Давидович боявся коней. Власне тому картину не продали. Саме ці портрет та брошура стали «вагомою» підставою для нового арешту. Наприкінці 1934 року С. Терещенко було переправлено зі Самарканду до київської в'язниці, де 1935 року на закритому засіданні їй було винесено новий вирок — три роки виправно-трудових робіт [9, с. 67]. Проте С. Кривенко не зазначає місця заслання.

Дещо іншої думки щодо всього періоду заслання, починаючи від справи СБУ, притримується М. Іванченко. Зауважимо деякі розбіжності у хронології викладу відомостей та описів фактичного матеріалу. Зокрема відомо, що Особлива нарада у справі СБУ постановила засудити С. Терещенко до трьох років виправно-трудових робіт у Казахстані. М. Іванченко починає лінію заслання чомусь від Соловків. Не зрозуміло також, звідки автор бере свідчення про її участь у будівництві Біломорсько-Балтійського каналу. Далі він зазначає, що влітку 1933 року їй оголосили но-

Пам'ятний знак на спільній могилі Софії Мефодіївни та Каленика Мефодійовича Терещенків. м. Звенигородка Черкаської обл. Споруджено коштом ІМФЕ ім. М. Т Рильського НАН України. Світлина А. Журавльової

вий вирок і замінили 3 роки (у статті М. Іванченка — 4 роки) довічним ув'язненням. Етапом вона потрапила в м. Кзил-Орду в Казахстані. На початку 1941 року переведена до м. Джамбула, де працювала художником-оформлювачем артлі «Дальневосточник» Південно-Казахстанської облпромспілки [6, с. 26]. І жодної згадки про її коротке повернення додому чи новий обвинувачувальний вирок. Ми не беремося стверджувати достовірність чи хибність будь-яких фактів, лише наголошуємо на проблемі існування низки суттєвих розбіжностей у біографічних відомостях С. Терещенко.

В Україну Софія Мефодіївна повернулася 1944 року. На наше запитання, якою ж вона була після повернення із заслання, Ст. Лячинський, старший співробітник Звенигородського музею, відповів: «Мудрою жінкою, хоч, як і всі тюремні, мовчазною». Працювала оформлювачем у Будинку культури, давала

уроки рисування. Натрапляємо на цікаве зауваження у статті С. Проскурової, присвяченої вивченню значення Етнографічної комісії, де вона зазначає, що «з тих, хто вижив, ніхто не повернувся до етнографічних досліджень. Українську етнологію на довгі роки було знекровлено» [16, с. 80].

Померла Софія Мефодіївна Терещенко 31 серпня 1948 року. Реабілітована посмертно Постановою Пленуму Верховного Суду УРСР від 15 червня 1973 року [12].

Спільний пам'ятний знак на могилі Софії та її брата Каленика встановлено 12 жовтня 2010 року за безпосередньої участі та фінансової підтримки ІМФЕ³, Національної асоціації українців, місцевої влади та звенигородських підприємців [15, с. 10].

Насамкінець коротко поінформуємо про родину С. Терещенко. На наш погляд, найбільш достовірно відомості про склад сім'ї подано у праці її племінниці Антоніни Терещенко «Замітки з біографії Терещенків». Зокрема читаємо: «Сама старша із сестер Горпина <...> В Петрограді жила тьотя Софія, як вчилась, а пізніше забрала брата Каленя й середню сестру Параску (Галину) й бабусю, свою матір» [8, с. 41].

Чому ми зосереджуємо увагу на цьому питанні? Тому що, по-перше, сама Софія Мефодіївна у додаткових свідченнях від 30 жовтня 1929 року до протоколів слідства зазначає, що мала двох братів (Нифонта, Каленя) та сестру (Галину) [17, с. 109]. І не згадує про ще одну сестру. Потрібно враховувати, що, як уже зазначено вище, Терещенко намагалася «покривати» своїх близьких, колег, по-всякчас наголошуючи на їхній лояльності до радянської влади. Тому припускаємо, що про Горпину вона не повідомляла, щоб її не притягнули до слідства (адже нам нічого не відомо про її діяльність), або працівників слідчих органів не цікавила «менш відома» Горпина. По-друге, плутанина виникає, коли бачимо, що в публікаціях подано різні імена сестер (чи сестри): Галина / Ганна / Горпина / Параска. Вважаємо за доцільне розтлумачити таку ко-

лізію. О. Наріжна зауважує, що за метрикою Галину Терещенко звали Параска, вона також подає інформацію про Горпину, зазначаючи, що дати її народження та смерті загубилися і про її життя нам відомо лише зі спогадів односельців [12]. С. Кривенко згадує лише одну сестру — Галину / Ганну [9, с. 66]. М. Іванченко у біографічному нарисі говорить про двох сестер (Горпину та Параску) і не вказує, що останню також називали Галиною [6, с. 25].

Про Горпину нам нічого не відомо, а щодо Галини, то Софія писала, що та «училась в Ленінграді, відвідувала археологічні курси й працювала в музеї “Руський музей” при професору археологу й етнографу Вовку» [17, с. 109]. Упродовж 1929–1937 років (з часу арешту Софії Мефодіївни) Галина працювала директором Звенигородського музею.

Брати С. Терещенко, власне як і сама Софія, були талановитими митцями. Про це трохи детальніше. Єдиною публікацією про маляра

Перший в Україні пам'ятник Т. Г. Шевченку. Автор Каленик Терещенко. До нашого часу не зберігся. Світлина з основного фонду Звенигородського районного краєзнавчого музею ім. Т. Шевченка

Нифонта Терещенка (1867–1947) є стаття етнографа М. Корнієнка, надрукована в журналі «Родовід» (1997 р., № 15). У ній автор пише, що Нифонт був іконописцем, також малював картини церковного змісту, окрім того — портрети, краєвиди, водночас працював у стилі народної картини. «Творчий доробок Н. Терещенка поцінувати складно, бо робіт збереглося не багато. Більшість їх розійшлась по навколишніх селах <...> зі світлиць на горища й канули у безвість. Ікони та хоругви загинули ще в 30-ті роки разом із церквами, для яких писалися» [8, с. 39]. У додаткових свідченнях Софія Мефодіївна розповіла про те, що Нифонт учителював у російській (потім в єврейській) школі, мав маленьке господарство [17, с. 109]. Цілком логічно, що вона не наголошувала на тому, що брат був талановитим іконописцем.

Про Каленя (11.07.1879–03.06.1969) Софія повідомляла: «Весною 1919 р. мобілізували ліпиль погруддя К. Маркса. Коли закінчив, то його запрохали в Городища ліпиль пам'ятник Т. Шевченку на могилу в Канів, і він в Городищах ліпив, як казали, тимчасове погруддя на могилу, аби швидше знять хреста. Коли вінвиліпив, то Городищенська цукроварня запрохала його як декоратора, а разом з декорациєю різав погруддя з дерева Шевченкові, потім із цукру погруддя Леніну й Шевченку для Москви, Київ, Черкас» [17, с. 109].

З приходом радянської влади розпочався розпродаж культурної спадщини — музей-

них, художніх цінностей. Софія Мефодіївна мала наспрагу створити культурний осередок у м. Звенигородці, неймовірними зусиллями збираючи музейні експонати, фольклорні та етнологічні матеріали.

Розглядаючи життя репресованих дослідників, складається враження, що в умовах тогочасної машини тоталітаризму вони мали здійснювати щоденний вибір: залишатися високоморальними людьми, щоправда ціною власного життя, або стати на службу антилюдській системі. С. Терещенко, як і А. Кримський, М. Левченко, зробили свій вибір і свого часу всіма зусиллями оберігали духовну скарбницю народу.

Насамкінець зауважимо, що науковий доробок Софії Терещенко потребує подальшого аналізу та систематизації. В АНФРФ ІМФЕ зберігаються зафіксовані нею перекази про «завмирання» (клінічну смерть), записи про чумацтво та народний календар на Звенигородщині, згадки про виставу «Цар Максиміліан» та ін. [1, ф. 1, оп. 5, спр. 373; ф. 1, оп. 4, спр. 343]. У № 7 «Етнографічного вісника» подано її статтю «Вірування в сонце» [19]. Погоджуємося з думкою, що потребують дослідження й рукописні матеріали (понад 600 арк.), які мали увійти до наступного тому праці А. Кримського «Звенигородщина...», збережені в архівних фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [12].

¹ Висловлюємо подяку співробітникам Звенигородського музею: директору Олені Миколаївні Наріжній та старшому науковому співробітнику Станіславу Станіславовичу Лячинському за надані матеріали, допомогу в роз'ясненні деяких незрозумілих авторці статті моментів життя, особистих мотивів чи поглядів Софії Терещенко.

² Ідеться про продовольчу політику більшовиків, наслідки якої стали відчутними в 1921 році.

³ Цю подію було висвітлено на сайті ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України (див.: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=92&Itemid=35).

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

2. Багалій О. Микола Левченко. Зламана доля [Електронний ресурс] // Права Людини в Україні.

Інформаційний портал Харківської правозахисної групи / О. Багалій. – Режим доступу : www.knpg.org/index.php?id=1406794685.

3. Білокінь С. Спогади Д. Щербаківського про Г. Нарбута / С. Білокінь // Збереження історико-

культурних надбань Глухівщини : Матеріали четвертої наук.-практ. конф. – Глухів, 2005. – С. 218–233.

4. *Василюк О. Д.* Листування Агатангела Кримського др. пол. 1920-х років [Текст] / О. Д. Василюк // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2012. – Вип. 16. – С. 172–182.

5. *Власюк Л.* Софія Терещенко. Додаткові покази до протоколів слідства / Л. Власюк, Л. Лихач // Родовід. Наукові записки до історії культури України. – 1994. – № 7. – С. 60–92.

6. *Іванченко М.* Доброї пам'яті слід / М. Іванченко // Родовід. Наукові записки до історії культури України. – 1997. – № 15. – С. 23–38.

7. *Іванченко М.* Правдолюб Агатангел Кримський [Електронний ресурс] / М. Іванченко // Персонал. Всеукраїнський загальнополітичний освітянський тижневик. – 2011. – № 48. – Режим доступу : www.personal-plus.net/453/8643.html.

8. *Корнієнко М.* Маляр / М. Корнієнко // Родовід. Наукові записки до історії культури України. – 1997. – № 15. – С. 39–43.

9. *Кривенко С.* Майже Шевченківська доля : [До 100-річчя з дня народж. С. Терещенко. Етнограф, археолог, музейний працівник, уродженка с. Попівки Звенигородського району] / С. Кривенко // Спільна справа. – 1997. – № 3. – С. 66–67.

10. *Кримський А. Ю.* Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: відтворення авторського макету 1930 р. / А. Ю. Кримський ; передм. А. Ю. Чабана. – Черкаси : Вертикаль, видавець ПП Кандич С. Г., 2009. – XVI+438+10 с. : іл.

11. *Лубко М.* Знаменитий і многолюдний град. [Нариси лисянської історії] / М. Лубко. – Полтава, 1998. – 246 с.

12. *Наріжна О. М.* Безцінна спадщина Шевченкового краю родини Терещенків // Матеріали Звенигородського районного краєзнавчого музею ім. Т. Шевченка (надані особисто).

13. *Неділько С.* Голодомор 1921–23-х рр. в Україні, як планомірно проводимий геноцид [Електронний ресурс] / С. Неділько, Н. Немчинова. – Режим доступу : www.memorial.kiev.ua.

14. *Неумитий В. М.* Софія Мефодіївна Терещенко // Матеріали Звенигородського районного краєзнавчого музею ім. Т. Шевченка (надані особисто директором музею О. Наріжною).

15. Нова доба : обласна громадсько-політична газета Черкащини / голов. ред. Т. Очеретяна. – 1998. – 2011. – 15 березня. – № 22.

16. *Проскурова С.* Етнографічна комісія ВУАН та її роль у вивченні чумацтва (1921–1931 рр.) / С. Проскурова // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 4. – С. 75–80.

17. Реабілітовані історією : у 27 т. Т. 1. Черкаська область / П. Жук [та ін.]. – Сміла : Тясмин, 2006. – 600 с.

18. Реабілітовані історією : у 27 т. Т. 3. Черкаська область / П. Жук [та ін.]. – Сміла : Тясмин, 2006. – 600 с.

19. *Терещенкова С.* Вірування в сонце / С. Терещенкова // Етнографічний вісник / Етнографічна комісія Української академії наук ; [за ред. А. Лободи, В. Петрова]. – Київ, 1928. – Кн. 7. – С. 133–137.